

obstoji. Ni vseeno namreč, ali je par sto tisoč ali samo par sto članov dotične manjšine. Nekje je vsekakor meja, pod katero bi bilo smešno, zahtevati avtonomijo. Če pa je vpis brez ingerence s strani manjšine, se mogoče marsikateri član manjšine ne bi vpisal, ker bi smatral, da mu to ni v korist. To zlasti takrat, če bi pomenil vpis občutno finančno breme. Taka kulturna avtonomija najbrž ne bi bila zastoj in bi morali nositi stroške člani manjšine. Ta avtonomija pa bi bila tudi krivična, ker bi si jo lahko dovoljevale samo bogate manjšine. Še manj se dá seveda govoriti o teritorialni avtonomiji manjšin, ker to suponira, da bi morale imeti manjšine to avtonomijo tudi v državah, kjer teritorialna avtonomija ne obstoji. To je nemogoča zahteva. Ogibati se je treba vseh zahtev, ki bi delale iz manjšin corpora separata.

Mirovne in manjšinske pogodbe ne dajejo manjšinam mnogo. Vendar pa dajejo, če bi se res izvrševale, toliko, da je omogočen zmožnim manjšinam njih kulturni obstoj in razvoj. Gre pa samo za zmožne manjšine in samo za kulturni obstoj in razvoj. Kajti da bi mogla upati manjšina na kako izjemno privilegirano stališče samo zato, ker je manjšina, je nemogoče, kakor je nemogoče, da bi se oddelila manjšina od večine tudi gospodarsko in politično. Mogoče se bo dal doseči kak napredek tudi napram mirovnim in manjšinskim pogodbam, vendar vsa vprašanja manjšin v današnji državi sploh niso rešljiva. Pomislimo samo, da se mora v primeru vojne boriti manjšina eventualno proti narodu, katerega del je.

Delo za zaščito manjšin je danes že ogromno. Če se bo zdržalo tudi nadalje, je upravičeno upanje na uspeh. Kajti vse današnje institucije so le deloma rezultat mehaničnega razvoja, v veliki meri so plod idej in zavestnega hotenja. To delo za zaščito manjšin je v ozki zvezi z gibanjem, ki se kaže danes v raznih pojavih, ki imajo vsi za cilj čim ožje sodelovanje med narodi in državami.

O TIPU NAŠEGA MESTA NA POMOLU

Š T U D I J A H K R A J E V N I L E G I V E Č I N E N A Š I H
M A L I H M E S T — J O Ž E R U S

Geografska lega naših večjih mest. Gibljiv relief v pokrajini navadno ne dovoljuje, da bi se v njem osredotočila večji gospodarski promet in gostejše človeško naselje. Le prostrane kotline in nižavja, torej širši predeli majhnih višinskih razlik, nudijo možnost živahnjega prometa in gostejše naseljenosti. S takimi plohami planega sveta je Slovenska zemlja razrahljana kakor malokateri gorski svet. Na južnem zahodu se

zajeda med kraški gorski svet Jadransko morje v obliki Kvarnera in Tržaškega zaliva, ob severnem morskem bregu pa se stiska pod znožje naših Alp ravna Furlanija. Adriji in Furlaniji odgovarja na vzhodni strani Slovenije prostrano nižavje Panonske kotline z zajedama v Dravskem in Krškem polju, dočim so v sredo višjega, hribovitega sveta spuščeni trije dolinski vdori Koroške kotline, Kranjske kotline in Celjske krajine.

Vsaka omenjena kotlina ali zaliv pomeni v zgodovini izhodišče večje ali manjše politične aktivnosti. V njih si je bila že rimska kolonizacija izbrala središča politične uprave naših dežel. V «panonskem jarku», prometovanju najugodnejši prog, so stala mesta Aquileja, Emona, Celeja in Poetovio, na Gospo-svetskem polju mesto Virunum, a Noviodunum na Krškem polju.

V teh mestih so imele naše pokrajine v rimski dobi žarišča svojega prometa z ostalim svetom. Danes imamo namesto njih predvsem pet parov mestnih središč, torej po dvoje mest v mejah ene stare rimske pokrajine. Na planem polju v dnu Koroške kotline je razpostavljen Celovec (446 m, 26.111 prebivalcev) s svojimi prostornimi trgi in ulicami, na zahodnem robu iste kotline stoji v znožju Dobrača (2167 m) starodavno dravsko mostišče Beljak (501 m, 21.896 prebivalcev); mladi Celovec je mogel zrasti poleg Beljaka, ker vzhodno od njega na 100 km daljave do Maribora ni nobenega večjega mesta.

V kotu med Slovenskimi gorici in Pohorjem steguje ob Dravi mesto Maribor (274 m, 27.994 prebivalcev) roke v odprto ravan, dočim vzdržuje Ptuj (230 m, 4631 prebivalcev) tam pod skrajnim zadržavskim odročkom Slovenskih goric prometne zveze z ene strani deroče Drave na drugo; geografska upravičenost obeh mest je dana v dejstvu, da kaže vsako v svojo smer, prvo proti severu, drugo proti vzhodu.

Ljubljana (293 m, 46.630 prebivalcev) je zasedla tesno medgorje sredi prostrane Kranjske kotline, ki je največja, a obenem centralno ležeča, plitva pokrajina Slovenske zemlje. Kranj (385 m, 2580 prebivalcev), pred skrajnimi odrastki zahodnega gorskega oboda, pa lovi promet gorenjskega kota in karavanških prelazov na svoj most preko Save in ga pošilja proti Ljubljani.

Pri vhodu iz Furlanije v dolini Soče in Vipave se oklepa Gorica (89 m, 26.334 prebivalcev), svojega gradu, a pod severnim gorskim obodom Furlanske nižine je v Čedadu (135 m, 1911: 10.031 prebivalcev) osredotočena pahljača dolin skoro cele Beneške Slovenije.

In ob morju dvigata Trst (228.583 prebivalcev) in Reka (1910: 49.806 prebivalcev) s Sušakom (1910: 13.214 prebivalcev), vsak v

skrajnem kotu morskega zaliva, svoja pročelja amfiteatralno proti kraškemu gorskemu robu in odpirata Slovenski zemlji vodna vrata v široki svet.

Končno se pridružuje tej vrsti mestnih dvojčkov še samsko Celje (241 m, 6919 prebivalcev) v kotlini sredi severnega Zasavja, najprostranejše, centralno ležeče gorske pokrajine.

Edini rimski Noviodunum v vzhodnem Zasavju ni dobil primerne naslednika. Njega, kakor tudi sosedno Siscijo (Sisek), je sredi pota med obema, a na vzhodnih vratih v Zasavje pre-rastel mogočni hrvaški Zagreb (185 m, 108.338 prebivalcev). V senci Zagreba in Ljubljane pa je na obeh straneh Gorjancev dovoljeno le uspevanje od njiju odvisnih podružnih mest, za Pokolpje v Karlovcu (112 m, 16.827 prebivalcev), a za Krško dolino v Novem mestu (202 m, 2394 prebivalcev). Kočevje (460 m, 5361 prebivalcev) v največji kotlini sredi Krasa je tudi le nekak agent Ljubljane, v Varaždinu (173 m, 13.645 prebivalcev) ima Zagreb preko Drave poleg Ptuja svoje posebno mostišče.

Kar se tiče krajevne (topografske) lege, ima vsako izmed naštetih mest svoje velike posebnosti, tako da bi jih bilo težko primerjati med seboj. Širša, geografska lega, to je položaj, ki sprejema, oziroma pošilja vplive svojega prostora na večje oddaljenosti preko mej Slovenske zemlje, pa spravlja ta mesta v skupino, ki bi zaslužila posebne študije. Saj v njej tiči tudi največji del geografske usode slovenskega naroda, usode, ki se izraža danes v politično-geografskem dejstvu, da leži dvoje mest na tleh Avstrije, četvero na tleh Italije, tudi četvero na hrvaških, a samo sedmero na nespornih slovenskih tleh.

*Mala mesta na pomolu in njih postanek. Kako so zgoraj naštetá mesta porazdeljena po prostoru Slovenske zemlje, pregledamo najhitreje, ako se postavimo v centralno ležečo Ljubljano. Nasproti mestnim središčem ostalih kotlin in nižavij je Ljubljana oddaljena za te-le zračne razdalje: do Novega mesta, Celja in Celovca po 60 km, do Gorice, Trsta in Reke-Sušaka po 70 do 75 km, do Karlovca in Maribora po 100 do 105 km, do Zagreba 115 km, a do Varaždina 145 km. Maribor ima do Celja 45 in do Varaždina 60 km daljave.

Znatne so te razdalje, še znatnejše pa postanejo v naših predstavah, ako pomislimo, da so prostori med vsakim izmed mestnih parov izpolnjeni po širokih površinah gibljivega, prometu manj prikladnega gorskega zemljišča. Plečato Pohorje na obeh bregovih Drave in jarkovite Panonske gorice na obeh straneh Mure, strmi zid Karavank in ohlipne Julijske Alpe kamniške in triglavske skupine, pod obema skupinama razgibano Zasavje in grapaste Rovte, a od Temenice do Adrije votlikavi Kras, to so

gorske pokrajinske enote, ki ločijo plane, gosteje naseljene diluvijalne in aluvijalne zaravní okoli naših vodilnih mest. Med Krško dolino ter Pokopljem in hrvatsko Posavino moramo omeniti še dolgi hrbet Gorjancev, Celjsko krajino pa delijo od Dravskega polja Konjiško-rogaška slemena.

Tudi lega malih mest in trgov, ki so raztreseni kot posredniki med deželo in vodilnimi mesti, je v tesni zvezi z gosteje naseljenimi pokrajinami. Vsi brez izjeme so položeni v dna večjih ali manjših kotlin in podolij ali pa kvečjemu pod rob gorske pokrajine. Našim malim mestom je skupnih po naselju in življenju toliko oblik, da je mogoče med njimi razlikovati prav določne tipe. V pričujoči razpravi se hočem baviti samo s tipom «mesta na pomolu» in se poglobiti v vprašanja, ki imajo svoj izvor v geografskem razmerju med človekom in tesnim prostorom njegovega selišča, morda se nam z geografskim gledanjem, a ob roki zgodovine posreči, da najdemo nove poglede tudi k temnemu vprašanju o postanku teh mest.

Na ljubljanskem Posavju nosijo njive ob vijugah Save ime «na pomolu» (Landzunge). To ime hočem porabiti, da označim lego mestnih selišč, ki jim dela nižje zemljišče okvir na treh straneh.

Ta tip je po Slovenski zemlji tako razširjen, da ga najdemo kar pri petnajstorici naših mest. Med bralci menda ne bo nikogar, ki mu ne bi bilo znano vsaj eno mesto te vrste. Naštejmo jih in jim očrtajmo obenem ožjo geografsko lego.

Metlika in Črnomelj ležita v ravnotni Beli krajini, Kočevje v dnu dolgega Ribniško-kočevskega polja. Novo mesto, Kostanjevica in Brežice so razpostavljeni po dolini Krke, Ormož, Radgona in Velikovec po Podravju. Radovljica, Kranj in Škofja Loka sedijo v gorenjskem Posavju; Koper, Izolo in Piran pa oplakujejo valovi Jadranskega morja.

Prostor tem mestom je človek skrbno izbral, ko je še imel pred očmi tri velike potrebe. Prvič je bilo treba človeku primernega tržišča za kmetško okolico. Tržišče pa je moralo imeti ugodno lego nasproti daljnemu prometu. In končno je prihajala v poštev nujnost, da je izbrani prostor kolikor mogoče zavarovan. Vsem tem zahtevam ni bilo mogoče nikjer ustreči v toliki meri kakor na prostorih, ki ležijo sicer na ravnem dnu kotlin in podolij, ki pa so bolj ali manj obdani s prirodnimi doli tekoče vode.

Tržišče, prostor prvotnega javnega trgovanja, je glede izbire pač izraz človekove volje. Vsako mesto srednjega veka je bilo namenjeno za prometno-gospodarsko žarišče okolice, ki je bila proti sosednim mestom dobro omejena in ograjena. In kdor je tovoril mimo mesta in v njem ni razložil svoje robe naprodaj vsaj

za kratek čas, je oškodoval blagajno deželnega kneza za določene vsote carine, mostnine in cestnine. Zato so bila stranska pota pod globo strogo prepovedana. V teh prisilnih merah srednjega veka (Straßenzwang) je torej treba gledati glavno delo človekovo, da je okoli zataknjenega tržišča sčasoma zrastle tesno zazidano naselje meščanskega prebivalstva.

Po starosti segajo mesta vsaj v 15. in 14., če že ne v dve prejšnji stoletji, torej v čase, ko smodnika, pušk in topov še niso poznali. Zato je razumljivo, da izbranih točk ni bilo težko braniti. Mesta so bila skoro nepristopna, posebno ker so bila še zagrajena z visokim, močnim obzidjem, a s prirodnimi vodnimi jarki obrnjena proti jugu, oziroma vzhodu, torej v smeri, odkoder je bilo pričakovati sovražnika, Madžare in Turke.

Te zavetne, prirodno utrjene lege so bile izbrane za naselje po večini šele, ko je to dobilo tržne, oziroma mestne pravice in iz teh izviraajoče javnopravne dolžnosti. Dokazov v tem oziru za vsako naše mesto sicer nimamo, vendar za Kočevje n. pr. vemo, da je kot župnija in trg stalo na odprtem kraju, v okolici današnjega pokopališča. Prav tako je bil prvotni Metliki izbran plani prostor pri Treh farah; to nam pove ljudsko izročilo in ime kraškega izvirka Metličice. Obe naselji pa sta se preselili na varnejše pomele, čim sta dobili mestne pravice in jih je bilo treba obzidati. Tudi mesto Višnja gora se je po letu 1478. premaknilo iz dna doline (Stari trg 358 m) na bližnji grič (389 m) in v območje Starega gradu (508 m).

Primorska mesta Koper, Izola in Piran spadajo po svojem postanku v isto vrsto z Benetkami, Splitom ali Dubrovnikom. V njih so si poiskali že v 6. stoletju zavetja stari Latini, ko se je bližal vihar doseljujočih se novih narodov. Sam Koper je bil n. pr. ustanovljen leta 568., ko so skozi panonski jarek prihrumeli germanški Langobardi in razdejali dostopni Tergeste — Trst.

Trije tipi mesta na pomolu. Na podlagi podrobnejšega študija zemljiških oblik moramo razlikovati dve vrsti mestnih pomolov. Ena vrsta leži na bolj ali manj planem zemljišču okljuka (Flußschlinge), ki ga je izrezala vertikalna erozija ene same reke, druga mesta pa so stisnjena na zemljišče, ki ga oklepata rogovili dolov dveh rek (Flußgabel). Imamo pa še tretji, skrajni možni primer mesta, ki ga obliva voda v jarku okoli in okoli, to so «mesta na otokih». Oglejmo si v naslednjem zastopnike teh treh tipov.

Mesta v okljukih. Belokranjski Črnomelj (156 m) se je vgnezdil v tesnem okljuku združenih rek Dobljičanke in Lahine. Slično lego, sredi prostranega okljuka, ki ga delata Kolpa in Korana, je izbralo poveljstvo Vojne krajine, ko se je 1479 odločilo,

da zgradi trdnjavo Karlovac. Kočevje (460 m) na okljuku Rinže je bilo omenjeno zgoraj. Tudi prednik Karlovca, Trg pri Ozlju (120 m), vas, ki je imela v srednjem veku tržne pravice, leži na «Ključu», velikem ovalnem okljuku Kolpe. Na manjših okljukih stoji na Dolenjskem tudi nekaj starinskih gradov, n. pr. Klevevž, na Radovlji pa Gradac in razvaljeni Pusti gradec na Lahini. Najznačilnejši zastopnik tega razreda pa je dolenjska metropola Novo mesto. Kopiči se po položnem griču s kapiteljsko cerkvijo na vrhu (202 m). Na treh straneh ga obdaja navpični, do 15 m visoki Breg, v čigar dnu se pomiče globoka in široka Krka, proti severu je trup griča zožen od dveh strani po zajedah nižjih rečnih polic (Loka — okrožno sodišče).

Mesta na medvodjih. Najlepši primer takšnega mesta je Kranj (385 m) na labornati polici, ki je vzvišena 20 do 40 m nad dolom Kokre, oziroma Save. Drug primer je sosednja Loka (360 m), ki se «pisano» kopiči od združenih strug Sore in Sorice navzgor do pod vrh Kranceljna (474 m).

Pri Kranju in Loki sta rogovili oklepajočih dolov urezani v dokaj enaki meri na obe strani. Pri ostalih mestih te vrste pa je globoko urezana in vodnata samo ena stranica pomola, dočim je druga bolj ali manj plitev, navadno suh dol. V to vrsto spada petero starinskih mest. Mestni pomol Velikovca (462 m) leži na svoji vzhodni stranici 85 m visoko nad dolom Drave, na zahodu ga loči od ostale diluvijalne planjave ozek prirodni jarek, ki daje prometnim zvezam preko Drave velike ugodnosti. Pomol Radovljice (491 m) je precej sličen velikovškemu, je pa znatno manjšega obsega; Sava teče 75 m pod njegovo zahodno stranico, na vzhodu pa ga deli od Predtrga plitvi dol Suhe. Ormož (220 m) je zgrajen na levem bregu Drave na nekoliko ven pomaknjeni polici, ki se dviga 25 m nad reko. Brežice (165 m) stojijo na 25 m visokem, ozkem pomolu, ki sega daleč proti jugu v vodoplavne savske Vrbine. Obe zadnji točki sta nudili za ustanovitev grajske, pozneje tržke in mestne postojanke proti Ogrsko-Hrvatski prav ugodno zemljišče. Metlika (166 m) stoji s svojim najstarejšim delom na pomolu med močnim kraškim Obrhom na vzhodu, a obdobjem Suhorom na zahodu.

Temu tipu mest se dajo primerjati tudi trgi Tolmin (201 m), Žužemberk (210 m), Braslovče (509 m), Šentjur ob južni železnici (297 m) in Pilštanj (381 m). Vendar ti trgi razen Tolmina, ki ima slično lego kakor Kranj ali Radovljica, — pa tudi Višnja gora — ne ležijo na planem zemljišču, ampak na gorskih pomolih, to je odrožkih, ki jih pošilja višji gorski svet proti dnu doline, tako da je njihova prometna lega zelo šibka, njihova važnost pa pri večini skoro enaka vasem.

so izostala nekatera važna poglavja iz delovanja akademskih društev. Le v teh ozirih bi rad opozoril na nekatere nedostatke.

Kolar je pravilno označil pokojnega Jenka kot idejnega glasnika Preporodovcev. Tople besede, s katerimi karakterizira njegovo neumorno in vsestransko delo, pričajo, kako je tudi na avtorja vplivala ta neodoljiva in globoka osebnost. Najmlajšemu izmed kladivarjev je bilo dano, da je prvi v jasnih stavkih podal idejne smernice, ki se v bistvu niso nikoli izpremenile. Na str. 74. in 75. je Kolar priobčil tedaj konfiscirano izpoved: «Naše najvažnejše vprašanje, naš veliki narodni problem je, ali ostanemo Slovenci kakor dosedaj sužnji svoje slabosti... ali pa zapišemo na njih bojni prapor vzvišeno, sveto besedo: Svoboda. — (Govori o Jugoslovanih.) Dokazali bodo svetu, da je mogoče ustvariti nov pojem o naciji, ustvarili ga bodo s svojim vzgledom. Trije narodi bodo tvorili eno narodno telo na principu največje svobode in največjega demokratizma. V tej celoti bo prišla do veljave vsaka individualnost, vsak najmanjši del bo svobodno odločeval o vseh vprašanjih...» Kdaj in kdo je po vojni tako jasno in nedvoumno preciziral našo zajednico? Omladinska društva in druge skupine, ki so po prevratu domnevale, da se izživljajo v preporodovskem duhu kot njihove naslednice, se programu niso niti približale, kaj še preporodovski duševnosti. Skupine, ki so se v zadnjih letih borile programatično za etični in socialni preporod, so organsko še najtesneje zvezane s Preporodovci.

Kolar je potrdil, «da je bil pokret samostojen», toda po organičnosti zrasti se ni izpraševal. Zdi se mi, da bi bilo tudi v tem oziru treba razčistiti pojme.

Preporodovci niso nastopili kot dediči prejšnjih jugoslovanskih pokretov ali stikov. Tedaj so nastali novi, važni momenti, ki na videz niso tako konkretni, vendar ustvarjajoči. Slovenska moderna je razgibala tesno slovensko ozračje, s kritiko in satiro je podirala stare malike, ustvarjala je nacionalno zavest, oblikovala narodovo psiho in njegovo lice. S prepričevalno vero je izpovedala, da smo Slovenci narod med narodi. Moderna je bila tista, ki je odkrila narodovo najglobljo boleost, njegovo suženjstvo. Ni potrebno, da bi našteval vsa dela, ki so prešla v meso in kri mladine. Le-ta je vedela in čutila, da smo Slovenci kulturno dorasel narod in skoraj čez noč se je rodila želja, postati politično svoboden narod. Temu momentu se je pridružil še drug, katerega je sicer težje definirati, a ne čutimo nič manj njegove realnosti. Pravijo, da je včasih nekaj v času, kar zajame ljudstva z neodoljivo silo. Le kamen je treba sprožiti in že se sprosti pritajena energija. Prav tako nenadno je prišlo v tistih časih, «klic živih» je pozval, slovenska mladina ga je čutila in vedela, da «doživi ga le, — kdor je pripravljen nanj!» Napovedala je boj suženjstvu v dolini šentflorjanski. — Razumljivo je torej, zakaj so bili Preporodovci deležni od predstavnikov moderne najvišjega umevanja in odobravanja, zakaj je Župančič tako toplo pozdravil «Preporod» in pozneje «Glas Juga» (str. 111.), in zakaj je Cankarjevo predavanje v Mestnem domu bolj ogrevalo mladino kot Vedina anketa in vse popisane strani o jugoslovanskih vprašanjih.

Kolar je podal kratek oris takratnih političnih strank. Razvidno je, da je bil program socialne demokracije slovenski inteligenci najbližji, ločili so se pač le v narodnostnem vprašanju. Tudi med kladivarji se je razpravljalo o tem problemu. «Značilno za mladega Klemenčiča je bilo njegovo socialistično naziranje», piše Kolar. Spominjam se, da je Klemenčič na nekem programatičnem sestanku obširno razpravljal o socialistični stranki ter ugotovil, da je njen program še najbližji preporodovskemu, predvsem v jugoslovanskem vprašanju. Klemenčič je poudarjal, da je narodova svoboda prva podlaga za njegov socia-

lizem. Tako so si bili z moderno tudi v simpatijah za socialno demokracijo precej edini. Glede Klemenčiča bi pripomnil, da ima Kolar najslabše podatke. Zelo pogrešno in neokusno se mi zdi, da mu ni Kolar privoščil slike v knjigi, ter ni niti mrtvemu izkazal primerne pietete. Klemenčič je bil drug Franceta Fabjančiča in je z njim prav za prav pričel akcijo. Med kladivarji je bil zelo iniciativen, vsestransko temeljit, v «Preporodu» pa eden izmed najvažnejših sodelavcev, posebej še v polemiki. Kar se je v letu 1912. in deloma 1913. ustvarilo na Dunaju, je bilo njegovo delo; potem je odšel v Rusijo, da bi tudi tam pridobil sodelavcev (Lavrin). Kolar se moti, da se Klemenčič ni vrnil iz Rusije. Prispel je leta 1913. poleti in se posvetil propagandi na deželi, dokler nista s Francetom Fabjančičem odšla leta 1914. k vojakom, da bi tam širila idejo. Enako površno omenja Kolar akademskega slikarja Ferda Vesela, ki je bil ves čas intimen zaupnik Preporodovcev ter jim je rade volje prepuščal svojo graščino za sestanke ali tudi daljše bivanje, če so razmere zahtevale.

Ker je Kolar posvetil vso pazljivost srednješolskemu gibanju, zato akademskega življenja ni podal tako izčrpno, iz česar izvirajo važnejše pomanjkljivosti. Dosledno in točno trdi, da je Preporod zajel ves jug, toda še laže bi bil to dokazal z dejstvi, ki jih hrani zgodovina akademskih društev. Razvidno bi bilo, kako raznolika in motna so bila tedaj naziranja na jugu in celo med Srbijanci. Jugoslovanski klub na Dunaju je bil brez dvoma na čelu vsega gibanja. Slovencev ni prav nič motilo, da so bili Srbijanci po balkanski vojni zelo rezervirani in hladni, da so se bili zaradi tega med Hrvati besni boji, da so nekateri prečanski Srbi izkoriščali novo gibanje za medsebojno obračunavanje itd., nasprotno, Slovenci so ustvarjali vedno nove možnosti za skupno delo. Tako so se n. pr. iz lastne iniciative takoj po božiču leta 1913. podali k Supilu in ga pridobili za sodelavca. Organizirali so poleti leta 1913. veliko potovanje po jugu v dveh etapah. Kolar tega potovanja ne pozna dobro. Vladimir Fabjančič, Avgust Jenko in Ferdo Kozak so odšli na Sušak, v Split, Dubrovnik, od tam na Cetinje, odkoder so nadaljevali pot skozi Mostar, kjer je prebival najvažnejši drug Slovencev, Ljuba Mijatović. Preko Sarajeva, Zvornika so prišli v Beograd, kjer jih je že pričakoval podpisani, ki je ostal nato s Fabjančičem mesec dni v Beogradu. Oba sta se tedaj prepričala, da se mora slovenska akcija čim bolj samostojno in ekspanzivno razvijati, kajti srbijanski krogi so kazali večji del le slabo umevanje za slovensko idejnost.

Izmed ostalih pomanjkljivosti bi omenil, da mi ni prav nič znano, da bi klub «Jedinstvo» obstajal na Dunaju. — Avgust Jenko je spomladi leta 1914. odšel v Zagreb in se tam stalno nastanil, zato je tudi preko Zagreba bežal v Srbijo. Glasila «Jugoslavije» ni pokrenil on, temveč neki Ostojić. Slovenci so smatrali v početku to glasilo kot nekako protivnost in šele Ljubi Mijatoviću se je posrečilo, da je izgledil resnično nasprotje, bolj osebnega kot idejnega značaja. Sklenili so, da bosta oba lista «Jugoslavija» in «Glas Juga» enako-pravna. O kakem prenosu lista v Zagreb ni bilo nikomur nič znano; kar piše Žgajnar, je pač le njegova domneva. Žgajnar je bil zelo fantastična natura ter je večkrat kaj domneval in marsikaj podvzel na lastno pest, n. pr. skice za rušitev mostov. Na str. 134. je popisana njegova aretacija nekoliko predramatično. Jugoslovanski klub je Žgajnarja poslal domov, da bi uničil svoje fantastične načrte. Spremili so ga na postajo, da je lahko še pravočasno dospel v Mokronog.

Na str. 131. omenja Kolar zborovanje društva «Zore». To zborovanje se je na Vidovdan leta 1914. vršilo in so zjutraj v Kursalonu govorili pod predsedstvom bivšega ministra Vladana Gjorgjevića zastopniki Srbijancev, prečanskih Srbov, Hrvatov in Slovencev. Govori so bili izraziti in politični. Popoldne je prišla vest o atentatu in zbrani so se razpršili.

Kolar zaključuje študijo z letom 1914. Toda v letu 1917. je gibanje zopet oživelo. Vršili so se medsebojni sestanki, stari člani so započeli nove akcije med dijaštvom in vojaštvom. Spomladi leta 1918. pa se je vršilo v Zagrebu veliko tridnevno zborovanje slovenske, hrvatske, srbske, češke in poljske mladine. Na tem zborovanju so udeleženci izdelali obsežen načrt za revolucionarno delo.

J u š K o z a k.

Razprave. Izdaja Znanstveno društvo za humanistične vede v Ljubljani. V./VI. V Ljubljani 1930. 521 str.

Prav ob devetletnici Znanstvenega društva za humanistične vede je izšel V./VI. zvezek njegovih Razprav, ki je obenem zadnji zvezek tega zbornika. Razprave bodo odslej izhajale separatno. V zborniku so nekateri naši najodličnejši znanstveniki, ki so dotlej gostovali po domačih in tujih revijah, našli — poleg že obstoječega Časopisa za slovenski jezik, književnost in zgodovino — lastno skupno torišče, kjer jih niso omejevali posebni oziri. V šestih zvezkih dosedanjega zbornika je priobčenih 55 razprav od 18 avtorjev. Te razprave so plod ogromnega dela: marsikatera med njimi ima reprezentativen pomen in bi bila v ponos akademiji.

Pričujoč dvojni zvezek se je moral boriti z mnogimi, zlasti zunanji neprilikami. To se deloma očituje v razporedbi snovi, nezaključenosti nekaterih razprav in tudi v zunanji opremi (različen papir), ki pa je sicer vzorna.

Dr. Kidrič je prispeval z razpravo «R a z v o j n a l i n i j a s l o v e n s k e g a p r e p o r o d a». Zgodovina starejšega slovenskega slovstva, katero je avtor podal sumarično v Slovenački in v Narodni enciklopediji in ki prehaja v izdaji Slovenske Matice v širše zasnovani obliki v zaključno formulacijo, dobiva v tej objavi za neko določeno razdobje izčrpno, z navedbo vse literature opremljeno in podprto razpravo. Nje nadaljevanje izide v seriji separatnih Razprav, kjer bodo tudi razložene vse posebne okolnosti ob njenem nastanku. Šele tedaj bo mogoče izmeriti njen pomen, eno je pa gotovo: če se bo bodoči literarni zgodovinar od Kidričeve koncepcije še tako oddaljil po idejni smeri in filozofični poglobitvi, bo moral računati predvsem s to slovstveno zgodovino, ki je naše prvo sistematično in naravnost v problem usmerjeno delo te vrste.

Med zaključenimi razpravami je gotovo najtehtnejša in za slovenskega izobraženca najzanimivejša Prijateljeva «L e t o 1868. v s l o v e n s k i l i t e r a t u r i». Vredna je, da se pri njej nekoliko pomudimo. Z njo je letnica 1868., katero je za razdobjico rabil najprej dr. Grafenauer in jo z nekoliko drugimi vidiki sprejel dr. Prijatelj (o periodizaciji gl. LZ 1924.), definitivno obveljala za razmejnico v slovenski literarni zgodovini. Svoje metodično izhodišče izreka avtor v nemško pisanem povzetku, kjer pravi, da rešuje problem «vom Standpunkte der Generationslehre». Omenjajoč uvodoma prve novotarske čine mladoslovenske generacije in obravnavajoč pojave, ki so prinesli nov literarni pokret, dospe do leta 1868., ki ga označuje za peripetijsko (prevalno) leto, in našteje vse v tem letu izvršene važnejše programne bojne čine mladine (397), katere v nadaljnjih izvajanjih zaporedoma na široko razvija in opredeljuje po dalekosežnosti: 1.) Nadaljevanje Stritarjevih «kritičnih pisem» v Glasniku (obračun s Koseskim 411—427, 447—450; Cigaletova

afera 427—431); 2.) izdaja almanaha Mladike kot samostojnega literarnega glasila (za bojevit značaj in proti 396, 397—411, ovire; Jurčičeva življenjska kriza 450—459, izid in sprejem almanaha 459—467); 3.) ustanovitev Slovenskega Naroda (se omenja mimogrede 431; članki v listu, kritike in polemike; prvi razkol: Pajk; Stritarjevo stališče 431—447); 4.) priprave za ustanovitev novega lista po Janežičevem odstopu Glasnika Jurčiču in Stritarju (Jurčičeva kriza 456, 467—479); 5.) okrepitev «dramatičnega društva» v Ljubljani (479—495, začetno delovanje 495—499). Razen teh petih činov je imela pomen obnovitev telovadnega društva (499—502).

Na ta način je v razpravi dr. Prijatelj prvič obdelal pod enotnim vidikom, na nekaterih mestih popravil in ponekod precej razširil, kar vemo o mladostlovenskem nastopu iz njegovega «Kersnika» in zlasti iz Stritarjeve antologije in Opomb k Jurčičevim Zbranim spisom IV. Ako upoštevamo še politično stran tega nastopa, ki je avtor razpravljal v njej v LZ 1924. (z evropskim ozadjem) in v Razpravah IV (ustanovitev Naroda!), je slika pač vsestransko osvetljena. V pričujoči razpravi je prvič raziskan prvi razkol v mladostlovenskem taboru, prvič v tem obsegu sprejem Mladike, tako da je formulacija na str. 467. striktno dokazana in gotovo osrednji rezultat študije, ki se oslanja na definicijo na str. 397. in se veže v formulaciji na str. 479. z nadaljnjim razvojem. Novi so tudi še nekateri drugi podatki; zlasti je bistveno izpopolnjen odstavek o dramatičnem društvu, dalje popolnoma predelani odstavki o Stritarjevih člankih. Poglavitni vir za zgodovino Stritarjeve akademije so poleg Žigonovih objav v LZ 1913. in 1919. pisma, ki jih je pisal Levec svoji nevesti (in poznejši prvi ženi) Jerici Dolinarjevi; teh pisem, katerih prepis citira Prijatelj (396, 397, 398, 407, 409, 469, 470, 478, 479), njuna hči Vida († 1918), moja mati, ni uničila, ampak se nahajajo med njeno zapuščino v mojih rokah.

Razprava je spisana živahno in zanimivo. Avtor ne ugotavlja samo dejstev, ampak se ob vsakem razgleda in ga ovrednoti po novosti in vplivnosti. Vsi značilni članki, polemike, kritike itd., zlasti Stritarjeva «kritična pisma», se obsežno glosirajo in ocenjujejo, a s historično relativnega stališča. Zdi se pa, da ponekod to stališče ni obdržano z istimi perspektivami, tako da so vprav nekatere manj vplivne izjave strože sojene. — Omejitve potrebuje stavek, da je Stritar z besedami «... ali hočemo Slovenci imeti svojo literaturo po izgledu drugih narodov itd.» v Glasniku 1867. prvi med Slovenci pomeril našo literaturo ob svetovno merilo (385). Čopova privatna pisma tu samo omenim. A 1833. je Čop v Illyr. Blatt za prevodom Čelakovskega ocene III. zvezka Čbelice priobčil svoje opombe. V članku opredeljuje bistvo omikanskega jezika; važna mu je njega usposobljenost za izrazilo v višjih krogih življenja in znanosti. V tem smislu določa namen Čbelice. Govoreč o Prešernovi vnanji obliki, zagovarja njegov «eklekticism» v metričnih formah in se sklicuje — na zglede drugih narodov. Prešernovo Novo pisarijo postavlja ob bok Alfierijevim «I Pedanti». In zdi se mi, da so prav v Novi pisariji, ki je izšla 1831. v II. zvezku Čbelice, prvič v slovenski knjigi — tu seveda kot «negativ» — zavestno postavljena najvišja umetnostna merila. Samo ti absolutni vidiki dajejo smisel tej zabavljici kakor tudi poznejši Čopovi in Prešernovi pravdi s Kopitarjem. Razločno je isto zavest izrekel Prešeren v Sršenih v Čbelici III (1832). Najznačilnejši med njimi je epigram «Zakaj ni naši pisariji prišel zlati čas», katerega je pesnik v Poezijah pod naslovom Vzrok nezlatega (= neklaasičnega) veka uvrstil takoj za Predgovor in Zagovor in mu s tem dal načelen pomen. [Nekdo — ki ni dotlej še nobenega Prešernovega pisma bral — me je

opozoril, kako so epigrami v Prešernovih Poezijah pri vsej prešernosti v bistvu resni in da se po tem ugodno razlikujejo n. pr. od večine Župančičevih. Etosa svoje satire se je Prešeren dobro zavedal; ni čudno, da ga je hotel izraziti tudi simbolično s številom epigramov: Es liegt mir viel an der Zahl 20, als dem Duplo der 10 Gebothe Gottes (Prešeren Čopu 5. II. 1832)]*.

Druga Prijateljeva študija «Med Levčevim, Ljubljanskim Zvonom» in Hribar-Tavčarjevimi «Slovanom» obravnava zakulisne afere iz prvih let Ljubljanskega Zvona, iz dobe, ko sta živela politika in literatura v neki čudni, nam komaj še umljivi simbiozi. Tu so prvič uporabljena nekatera pisma (n. pr. Staretova korespondenca). Razprava ni zaključena in se bo nadaljevala.

Z nizom Prijateljevih študij, priobčenih največ v Razpravah in v ČJKZ, je z malimi vrzelmi izdelana slovenska kulturna zgodovina nekako od 1848. do nastopa «moderne», s posebnim ozirom na vsakokratno literarno, politično in družabno stanje in z obilnimi donosi k razvoju slovenske literarne kritike in slovenskega gledališča.

Lončarjeva razprava «Dragotin Dežman in slovenstvo. (Boj za slovenski narodnopolitični program)» prinaša nekatere popolnoma nove podatke iz življenja te tragične osebnosti. Priobčen je prvi, deskriptivni del razprave. Drugi, analitično-kritični del izide posebej. Zanima nas, kako bo Dežmanov razvoj iz Slovenca in Slovana v nemškega Kranjca in avstrijskega ustavotvorca psihološko razložen.

Kosova študija «K postanku slovenske zapadne meje» osvetljuje važno poglavje iz slovenske teritorialne zgodovine.

Na čelu zbornika je Skokova razprava «Držičev, Plakir». Avtorjev namen je, raziskati, kako dalmatinski pisatelji slavizirajo vsebino in stil italijanskega genrea. Izhodišče mu je Plakir (Grižula), pastorale Marina Držiča. Skok ugotavlja, da pastorale ustreza renesančni estetični konceptiji. Med drugim opozarja na klasično zaokroženost in renesančno simetrijo (prim. simetrično trihotomijo in arhitektonski paralelizem v prologu, 13; simetrija je ključ za vsebino dela in vlogo oseb, 32; dalje 18, 24, 28). Študija tvori začetek serije, ki se bo nadaljevala.

Radojčičeva razprava «Istorija Srbije Franje Ksavera barona Pejačevića» raziskuje svojevrstni pomen malo uvaževanega srbskega historijografa in ocenjuje njegovo delo.

Oštirjeva nemški pisana razprava «Kleinasiat. Termílai, die Wölfischen» se vredno uvršča med druge avtorjeve razprave v alarodščini.

Sovrè v «Donosu k tekstovni kritiki Senekovih pisem ad Lucilium» bistrumno in smiselno vzpostavlja nekatera izkvarjena mesta v Pismih rimskega filozofa-stoika.

* K moji oceni Prešernovega Zbranega dela (Pirjevec-Glonar) LZ 1929., 440: Moja zahteva, da pridi v zbirko «za nedotaknjenimi (slov.) Poezijami nedotaknjen Nameček» je nesmiselna, ker je moja trditev, da Nameček ponovi «Slovenskih Poezij strnjeno kompozicijo» napačna. Muzejski izvod cenzurnega rokopisa Poezij sestoji iz sedmih delov v naslednjem redu: I. Pesmi. II. Balade in romance. III. Različne poezije. IV. Gazele. V. Sonetje. VI. Nameček nemških in ponemčenih poezij. VII. Krst pri Savici. Na str. 72. Žigonovega Kronološkega pregleda je pomota. — Moja trditev, da so nastali Sonetje nesreče pred Julijino dobo, ni v ničemer utemeljena.

Razprave, kakršne so zdaj pred nami, nas navdajajo z zavestjo, koliko in kakšno delo je pri nas opravljeno v tistih vedah, ki so v resnično kulturnih razmerah najtesneje spojene z duhovnim življenjem naroda, a obenem opozarjajo, kako visoke, kako težke naloge še čakajo rešitve. Znanstveniki, ki so društvo in zbornik ustanovili, so nadaljevali v isti smeri, v kateri so še pred njuno ustanovitvijo začeli; tako zaradi kontinuitete izsledovanja očitek o enostranosti pač ne bi bil pravičen. In kakor so si naši nazori o tem in onem navzkriž, v enem se moramo strinjati, v tem namreč, da naj tudi znanost po svojih močeh podpre izgraditev prave narodne kulture. Zato ji želimo, da se vselej reši iz dveh največjih nevarnosti produktivne znanosti: da se postavi v bran diletantizmu, a tudi, da se ne poaleksandrini. P e r o P a j k.

Dušan L. Milačić: Le Théâtre de Honoré de Balzac. Hachette, 1930.

Hoteč doseči doktorat v Franciji, so nekateri srbski profesorji objavili obsežne teze o tamkajšnjih slovstvenikih. Tako Vojislav Jovanović o Mériméejevi «Guzli» (1910), po vojni pa Miodrag Ibrovac o parnasovcu Joséju de Heredia, Nikola Banašević o tragedu 16. stoletja Bastieru de la Péruse, Aleksander Arnautović o dramtiku H. Becque-u in letos naš naslovnik o Balzacovi odrski proizvodnji. Take razprave vsebujejo redno po dva zvezka. Milačić prinaša v prvem vse nenatisnjene in neuprizorjene Balzacove igrokaze, v drugem pa podrobno študijo in vso zgodovino najslavnejših njegovih iger.

Balzacov duhovni svet je še čudovito živ. Drznost nekaterih njegovih značajev v romanu napoveduje tipe, kakršne sta v naši dobi ustvarila Marcel Proust in André Gide. Njegovo «Dekle z zlatimi očmi» je s svojo bujno romantiko predhodnica vsem Bilitidam, vštevši Louysovo, Estera Van Gobseck pa vsem kurtizanam in damam s kamelijami.

A kako to, da Balzac, tvorec izredno dramatičnih položajev, ni dosegel zadostnega priznanja pri občinstvu? Morda radi preobilice in sojemnosti svojih darov, svojih vidikov, svojega bistrea? Je li gledal preistinito? Navzlic izpoddrskom na deskah, ki pomenijo svet, ga je vedno vleklo nazaj. Ljubezen do teatra razodeva že skupni naziv njegovih romanov: *La Comédie Humaine*. Njegov književni prvenec je zajetna drama v verzih, *Cromwell*. Zgodaj je zasnoval celo vrsto glum, med njimi *Zamorca*, podrejenega Otela, ki je preplašil čitalski odsek pozornice *La Gaîté*. Ko je imel že vrsto romanov v dobrem, se je obrnil ponovno k Taliji: *Starost dona Juana* in *Rihard z gobastim srcem* naj nam zadostujeta za dokaz. Leta 1839. je poskusil spraviti na pozorišče *Zakonsko šolo*, la Renaissance ga zavrne, tako da jo šele Antoine 1910. prikaže v Odeonu. Novost tona in dialoga, ves realizem, ki je oplašil Balzacove sodobnike, ima v kali odlično poznejše dramsko ime: *Henry Becque*.

Zatem je nastopil *Vautrin*. Fr. Lemaître je prevzel vlogo tega bivšega ničvredneža, ki se je poboljšal, toda njegova naličnica in pričeska sta tako spominjali na kralja Louisa Philippa, da je redarstvo prepovedalo nadaljnje predstave.

Večji učinek so si priborile dramatizacije Balzacovih romanov, kakršne so priredili drugi pisci, n. pr. *Colonel Chabert*, *Valentine*, *Duchesse de Langeais*, *Fille de l'Avare*, *Père Goriot*, *Gars*, *César Birotteau* in drugi.

V večni denarni stiski — navzlic ogromnim knjigarskim uspehom — ponudi Balzac Odeonu *Les Ressources de Quinola*, nenavadno snov, ki bi zanimala Claudela. Predstava je izzvala vihar kakor deset let prej Hugojev

Hernani. Balzac je kupil vse vstopnice, da bi jih po svojih cenah naprej prodajal. Ko je bilo vse končano, so ga našli smrččega v loži. Gospe Hanski, kesnejši svoji ženi, je pisal: «Pri vseh sedmih predstavah je občinstvo nepretrgoma žvižgalo in ni maralo niti poslušati.» Leta 1863. je Vaudeville prav uspešno 43krat uprizoril Quinolo.

Gmotni dobiček tega umotvora je bil neznaten. Zato se je avtor zopet posvetil romanu in 1842/1843. dovršil nekaj prvovrstnih umetnin. Tako je mogel obiskati Hansko v Petrogradu. V njegovi odsotnosti je Gaité uprizorila njegovo družabno satiro *Paméla Giraud*, ki je pozneje doživela ponovitve.

Vrnivši se iz Rusije, obdela *Mačeho*. *Théâtre Historique* jo sprejme: 42 predstav. Smela drama pomeni premladitev tačasnega teatra ter napoveduje *Becque-a* in *Curela*. Zatem jo je 1859. oživotvoril Vaudeville in mladi *Sarcey* je v njej pozdravil prihod realizma na pozornico.

Leta 1848. je ponudil Francoskemu teatru *Mercadeta* ali *Dobičkarja*. Ravnatelj *Lockroy* mu nasvetuje nekaj sprememb. Balzac predela zadnji dejanji, potem pa čita odboru z izrednim ognjem. Poslednje dejanje je bilo sijajno. Toda niti črke ni bilo na papirju. Balzac pač ni bil utegnil prepisati in ga je znal na pamet.

Uprizoritev *Mercadeta* se je zavlekla radi zadnjega Balzacovega potovanja na Rusko. To je navzlic *Dennesyjev*im popravam, prav za prav potvaram, najboljši dramski proizvod one dobe. *Sarcey* ga primerja najtrajnejšim *Molièrovim* mojstrovinam. Kako tudi ne? Balzac, ki je bil v večnih denarnih zadregah in zadregah, je korenito poznal prekupuhe in odrtnike.

Sedaj je našel svojo pravo žilo. Toda izrabljati je ni mogel, ker ga je bela žena odvedla s svatbe v neizvestno onostranstvo. In ko bi *René Benjamin*, ki je orisal Balzacovo «čudežno življenje», to izoblikoval v dramo, bi nevedni gledalci ne verjeli v resničnost predočenih dogodkov. **A. Debeljak.**

K R O N I K A

Koncerti. Komorni koncert skladb *Slavka Osterca* (10. februarja 1930.). Kar se vidi iz *Osterčevega* koncerta, je predvsem to, da je komponist pristen komik in da bi storil najbolje, če bi si poiskal dober tekst za komično opero in ga uglasbil. To misel zagovarjajo njegove «4 šaljivke» za sopran in dva klarineta (zlasti II. in IV.) ter «koncert» za oboo, basklarneto, rog in vijolo (*Vivace, Allegro*). Živahnost se mi zdi najbolj naravni izraz *Osterčevega* značaja.

Ciacono za vijolo slabi dejstvo, da na najbolj nepričakovanih mestih nastopijo ritmi iz dramatične muzike, ki pa morajo biti posebno utemeljeni, da jih človek lahko uvede v komorno muziko.

«*Vstajenje*», samospjev za sopran in vijolo, stavi virtuoznost instrumenta v ospredje, tako da pevski glas nekoliko zaostaja za njim. Od «*Gradnikovih pesmi*» za kontraalt in godalni kvartet je najbolj enotna in najboljša «*Pesem dekleta*». Kvartet v teh pesmih ni samostojen korpus, ampak harmonična podlaga, podrejena pevskemu glasu. Mogoče bi bilo bolj primerno, komponirati te pesmi za sopran.

Najbolj enotno in najboljše delo tega večera je bila «*Sonata*» za vijolo in klavir, prav smotreno izdelana skladba, ki jo lahko vzame v študij vsak resno misleč vijolist, zlasti, ker literatura za vijolo ni ravno preveč obilna.

O TIPU NAŠEGA MESTA NA POMOLU

ŠTUDIJA H KRAJEVNI LEGI VEČINE NAŠIH MALIH MEST — JOŽE RUS

(Konec.)

Topologija mesta na pomolu. Kako majhnega obsega je lahko staro mesto na pomolu, je razvidno posebno iz števila hiš, ki stojijo na njem. V tem oziru je poučen pogled na spodnjo tabelo iz statistike leta 1910., ki nam za sedmero naših mest še razlikuje mesto od predmestij.

	Mesto šteje:		Predmestja:	
	hiš	prebiv.	hiš	prebiv.
Radovljica	44	523	71	455
Ormož	62	456	79	477
Loka	124	1228	128	983
Kranj	176	1593	143	2246
Velikovec	158	1448	43	580
Radgona	254	2630	50	418
Brežice	109	1119	19	150

Na tesnih, planih površinah pomolov je prostora komaj za široki mestni trg in še za eno ali dve vzporedni ulici hiš; v Kranju in Črnomlju sta bili mogoči po dve, v Brežicah, Kostanjevici, Metliki in Radovljici le po ena stranska ulica.

Prostor je bil posebno tesen do konca 18. stoletja, dokler je stal zaradi večje varnosti na strmih robovih pomola še debel in visok zid s stolpi in vratmi. Umetno najbolj in najdalje utrjevano naše mesto je bila otoška Radgona, saj je bila poleg Karlovca na hrvaškem jugu glavna obrambna trdnjava, oziroma operacijska baza v bojih s Turki; njena utrjenost nam je ohranjena do tolike mere kakor pri nobenem drugem mestu. Drugod, n. pr. pri zahodni vrsti hiš «Spodnjega trga» v Metliki ali pa pri vzhodni vrsti hiš Brežic in še marsikje, je mogoče videti, kako sta nazidani na nekdanje debelo mestno obzidje. Številni mestni stolpi so danes deloma spremenjeni v stanovanjske hiše, od utrjenih vhodov v mesta (stolp z vrati) pa se nam je ohranil deloma samo eden, namreč v Loki.

Vsako mesto je imelo navadno po dvoje vrat, ena na kopnem, druga na vodnem koncu podolžne osi mestnega pomola, imenovala so se v večini mest «gornja», oziroma «spodnja» ali tudi «vodna» vrata. Od nekdanjih mestnih vrat, oziroma z mostu, drži še danes skozi mesto glavna prometna cesta. Ta cesta je v nekaterih mestih vseskozi približno enako široka (Brežice), pri večini mest pa je «trg» vidneje označen na ta način, da se na neko dolžino na na-

gloma razširja in spet zožuje, tako da nastane širok, bolj ali manj pravilen pravokotnik. Takšen je trg v Kranju, Loki, Radovljici, Novem mestu in drugod. Vendar se danes v Kranju glavna cesta izogiba mestu že izpred vrat in ga obide v položnejšem klancu do mostu; s tem je trg razbremenjen in prihranjen zgolj za tržne dneve in sejme. Slično je pri Radgoni speljana tovarna cesta z mostu po glasilji nekdanje trdnjave, torej v velikem loku okoli mesta.

Izredno zanimiva stvar pa je v Radgoni lega njenega «trga». Ta namreč ne leži v smeri današnje glavne ceste skozi mesto (Dolga ulica) od juga proti severu, ampak ima smer od SW proti NE in kaže torej preko Potrne naravnost proti našemu Prekmurju. V trgu smemo slutiti kos stare «ptujske ceste», po kateri se je v srednjem veku pomikal pretežni del trgovinskega tranzita iz Ogrske proti Benetkam in Trstu. Doba ogrskih homatij in turškega gospodovanja na Ogrskem pa je bila vzrok, da je postala ta smer zaradi varnosti mesta nezaželena, zato jo je človek ob utrjevanju mesta prekinil in zazidal.

Ustanovitev mestnega trga sega v dobo prvih začetkov vsakega mesta. Le dobro premišljena volja človekova je mogla na tesnem prostoru načrtati njegove široke obrise in mu jih potem sredi vroče borbe za stavbni prostor obvarovati vseskozi do današnjega dne. S tem prostorom za tržišče so bile dane najprimitivnejše možnosti meščanskega gospodarstva, z njega, oziroma v smeri k njemu so bili sproženi prvi početki trgovinskega prometovanja.

Poleg trga sta zasegla največ razpoložljivega prostora grad in cerkev, ker sta si od nekdanj delila glavno besedo med meščani. Najimpozantnejše in najprostranejše stavbe vsakega mesta so torej grad, cerkve in samostani. Za marsikateri samostan iz 17. stoletja pa znotraj mestnega obzidja že ni bilo več prostora, tako da so zgrajeni tik pred gornjimi mestnimi vrati. Frančiškanska samostana v Novem mestu in Brežicah in ženski v Loki obstoje še danes. Izmed kapucinskih kloštrov v Radgoni in Loki ima kapucince samo še Loka, nekdanja kapucinska poslopja v Novem mestu in Kranju pa služijo javnim uradom.

Kar se tiče gradov, je le redko katero naših mest brez njega. Metlika, Črnomelj in Kočevje imajo gradove ob najmanj zavarovanem vhodu na pomol. Brežiški grad stoji na najbolj trdnem koncu mesta nad Savo, ormoški grad pa straži nad vzhodno ježo mestnega pomola. Gradova v Loki (danes del ženskega samostana) in Kranju (glavarstvo) ovladujeta vsak svoje mostišče. V Radovljici je cerkev starejša od sedanjega gradu, zato stoji na koncu pomola, prvotno je stal grad menda na Gradišču (pokopa-

lišču). Tudi v Novem mestu vlada s svoje vzvišene točke kapiteljska cerkev. V Metliki in Črnomlju nastopa poleg deželno knežjega gradu tudi še komenda, v Novem mestu «križatija» nemškega viteškega reda, ki mu je bilo poverjeno čuvanje državnih mej v Beli krajini in na Doljanskem (Ormož).

Na ostalih tleh mestnih pomolov so imeli meščani in imajo še danes po večini prostora samo za stanovanjske hiše in za trgovinsko in uradno poslovanje. V 17. stoletju, kakor rečeno, znotraj obzidja že ni bilo praznih večjih ploskev, za stavbno podjetnost malega meščana pa je bilo še v vsem 18. stoletju dovolj prostora. Vendar se nam kaže zadrega za stavbišča še danes marsikje v obliki ozkih hišnih front na tri ali celo samo dvoje oken. Spričo tega je razumljivo, da je zazidanost mestnih pomolov precej gosta, strnjena in da je morala seči posebno na obeh straneh širokega trga v višja nadstropja.

P r e d m e s t j e i n m e s t o. Dol in voda sta ločila meščansko nastrojeno naselje sosednje vasi, ki je stala docela v znamenju kmetijskega gospodarstva. Kjerkoli sega mejna črta na nasprotno stran rečnega korita, oziroma dola (Gorenja Sava pri Kranju, Kandija pri Novem mestu), tam se je taka korektura mej izvršila šele v novejšem času pod pritiskom spremenjenega prometno-geografskega razmerja, ki se ga bomo dotaknili niže.

Zemljišče kmetijskega udejstvovanja samih meščanov se razprostira po okolici kopne strani pomola. Pomanjkanje prostora v samem mestu in lega kmetijskega zemljišča pa sta bila vzrok, da si je mestni kmetovalec postavil svoja gospodarska poslopja tik pred gornjimi vrati. To so tako imenovane pristave, ki jih opazujemo vkljub delnim spremembam najnovejše dobe še danes pred vsakim mestom.

Pri večini mest je postal prostor znotraj obzidja sčasoma pretesen tudi za sama stanovališča. Nastopila je potreba, da se mesto širi izven obzidja. To se je zgodilo v varnejših časih 17. in 18. stoletja: naša mala mesta so začela dobivati predmestja kot del meščanskega naselja.

Kranj in Loka sta imela za svoj razmah prostora predvsem na brežinah pod obzidjem, tako da je njuna zazidanost segla z diluvijalnih polic pri Kranju do same Save (most), pri Loki pa do Sore in Sorice. Njuno širjenje med pristave po gladkem, ravnem zemljišču izpred gornjih vrat spada bolj v novejše čase mestnega razvoja, dočim se naselja na nasprotni strani dola Kokre pri Kranju vaškega značaja še danes niso otresla.

Za Kranj in Loko so nam na razpolago številke po mestnih delih za dolgo razdobje od 1817 do 1910. V tej dobi je število prebivalstva znotraj bivšega mestnega obzidja narastlo v Loki

za 14,5 %, a v Kranju za 25,5 %. Število hiš se je v Loki znižalo za dve, v Kranju za deset števil, pač zaradi tega, ker se danes po več tesnih hiš prezidava v eno. Neprimerno večji je porast njunih predmestij: v štirih predmestjih Loke se je število prebivalstva dvignilo za 55,5 %, pri Kranju pa kar za 225,6 %, a hiš je prirastlo 22, oziroma 45. Predmestja dobivajo čedalje večjo nadmoč v pogledu populacije, nasprotno pa postaja staro mestno jedro v vedno večji meri poslovna četrt mesta. To je pojav, ki ga najdemo pri vsakem velikem mestu, n. pr. pri Ljubljani, izraženega posebno jasno.

Na izdanih rekah ležeča mesta našega juga, Novo mesto, Črnomelj in Metlika, do vode nimajo tako položnih pobočij. Njihove zazidane ploskve so do rečne gladine tako strmo odrezane, da ne nudijo po bregu nobenih stavbišč; kratke, strme ulice do nekdanjih mostov so zato edine, ki segajo do rek. Glavni prostor za širjenje takšnega mesta leži torej pred gornjimi mestnimi vrati. Tako se je razvila Metlika po valovitih tleh proti severu do pod strme, vinorodne Veselice (220 m) in dobila poleg Spodnjega trga še Gornji trg in od državne ceste rabljene Drage. Črnomeljska predmestja, Pred mostom, Skednji, Krština, Kolnik in Grič so se razprostrla izpred nekdanjih vrat v obliki pahljače ob treh cestah. Predmestja ostalih mest ležijo na gladkejšem zemljišču, vendar pa tako, da so njihovi pomoli nekoliko globlje, niže kakor ostala okolica in se ceste do njih spuščajo v lahkih klancih navzdol.

Iz tabele na str. 739. je razvidno, da so nekatera predmestja še danes zelo majhna. Pri teh mestih leži predmestno naselje po večini izven mej mestne občine. Tako stoji poleg Velikovca okoli najstarejše cerkve vas Šentrupert, mali Radovljici pa je zrastel «Predtrg» na drugi strani plitvega Dola. Pri plitvo ležeči radgonski trdnjavi je človek zaradi večje varnosti odstranil izpred obzidja in jarkov vsa predmestna stanovališča, dovolil jih je šele ob Muri (Mitterling), dalje na nekdanjem mürskem osredku (Spodnji Grijes) in v znožju gradu Gornje Radgone (Gornji Grijes). Oba Grijesa in grad (265 m) sestavljajo danes samostojen trg Gornjo Radgono (1910: 87 hiš, 627 prebivalcev), stržen vravnane Mure pa deli ne samo mesto od trga, temveč tudi Avstrijo od Jugoslavije.

Za Novo mesto v tem oziru nimamo natančnih števil. Vendar smemo poudariti, da je primeroma malo predmestja zrastlo pred gornjimi vrati iz enostavnega vzroka, ker je nudil njegov mestni pomol zadosti prostora za razmah gradbene podjetnosti do nedavnih časov. Novo mesto šteje namreč preko 15 ulic in trgov, v tem omrežju pa je stalo že l. 1792. šest cerkva in 268 poslopij;

vrhu tega leži poleg marsikatere «meške» hiše večji ali manjši vrt prijetnega zelenja, kar je sicer pri večini naših mestec velika redkost. Tudi Kočevje ima v svojih starih mejah poleg trga štiri vzporedne ulice.

Mejo med pravim mestom «city» na eni in mlajšimi predmestji na drugi strani je mogoče kaj hitro najti. To razlikovanje je skoro povsod ohranjeno tudi v starih imenih za posamezne dele mesta. «Črnomelj» v najožjem pomenu je n. pr. še danes omejen samo na prvotno obzidano mestno jedro na pomolu, dočim nosi glavno predmestje značilno ime «Skednji».

Posamezni sestavni deli mestnega naselja so nam ohranjeni tudi v katastru in upravni organizaciji mesta vobče, saj je komaj 150 do 150 let, odkar so podrta mestna obzidja in porušena mestna vrata. Res, da so tedaj istočasno zasuli tudi umetne jarke — v Radovljici je jarek premosten, slično tudi v Črnomlju (Vavtara — Falltor — ali Suhi most) — in izravnali vse razlike v vertikali, ki so ločile mesto od predmestij. Ali prometne ovire so bile s tem le olajšane, ne pa odstranjene. Ker v okolici bivših mestnih vrat ni skoro nikjer razen v Metliki dospelo do tega, da bi se bila obenem razrahljala tudi tesna zazidanost mesta. V vsakem teh mest je mogoče opazovati, kako se prometna pota z dežele križajo in združujejo s podolžnimi ulicami mestnega jedra na prostoru, ki nosi navadno še danes ime «Vrata» (Črnomelj, Novo mesto, Kranj, Radovljica).

V neprisiljenem radikalnem poredju, ravnaajoč se po razmerah v reliefu najbližje okolice, stremijo vse ceste z dežele še danes proti odprtinaм nekdanjih mestnih vrat na kopni, a mostu na vodni strani mestnega pomola. Ta pota so pospeševala prvo prometnost meščanskega gospodarstva in jo danes, v dobi avtobusa, znova znatno pospešujejo. Vzdolž teh cest se bolj in bolj razraščajo tudi predmestja, pri nekaterih mestih ob eni sami cesti (Radovljica, Brežice, Kostanjevica), pri drugih v oblikah pahljače (Črnomelj, Kandija pri Novem mestu).

P r e d m o s t j e. Priroda mestnega pomola z njegovimi globoko urezanimi mejami se je tesnejšim stikom obeh bregov vedno izdatno upirala. Ali človek kot drugi geografski agens je tuje razmerje obeh bregov čedalje bolj blažil. Pobudo mu je dajala predvsem nevarnost, da pride zaostajajoče mesto pred rastočim predmestjem v preveč ekscentričen položaj. Gaz, brod, most blizu nād vodno gladino so pri večini naših mestec stopnje, ki jih je napravil človek ob kultiviranju tega vprašanja. Tako so začela nekatera naša mesta, ki jim je nasprotni breg dovolj blizu, širiti meščanski način življenja tudi tja: nastala so «predmostja» na tleh sosednjih kmetskih občin. Takšna tendenca je

seveda najočitneje izražena pri tesno omejenih mestih na otokih, naj si bodo že na morju (Koper, Ižola) ali pa na rekah (Radgona).

Pri mestih, ki leži po 15 in več metrov nad gladino obtekajoče jih reke, je šel moderni človek še dalje: premostil je ne samo reko, temveč tudi ves dol v višinah mestnega pomola in tako odstranil hude klance, ki so otežkočali promet. Najstarejši visok most ima Loka, preko njega se je razvilo Kapucinsko predmestje. 524 m dolgi most preko ustja Krke s Savo pri Brežicah in pa most preko dola Kokre pri Kranju sta bolj prometno-geografske vrednosti. Novomeški in črnomaljski visoki most, ki prepenjata rečna dola naravnost z mestnih trgov, pa sta odprla svojima mestoma nova selišča predmestnega življenja. Posebno Kandija je dobila s tem za razvoj Novega mesta veliko vrednost, ker na kopni strani mesta dela strmi Kapiteljski hrib (235 m) — preko njega je držala nekdanja stara cesta v Ljubljano — večjemu razmahu prav znatno oviro. Kandija je zaradi svojega položnega zemljišča najmočnejše novomeško predmestje. Dočim se je namreč Novo mesto v dobi od 1817. do 1910. po svojem prebivalstvu podvojilo, se je v istem času Kandija pomnožila za štirikratno število iz l. 1817.

Vpliv železnice. Do druge polovice 19. stoletja so bile ceste edini prometno-geografski element. Pospeševale so razvoj naših mest skozi njihovo sredino, prednost, ki jo v najnovejšem času nanovo uvaja promet z avtobusi. Tedaj pa je začel človek polagati železniške proge tudi preko slovenskih tal in se dotikati predvsem naših mest. V letih 1860. do 1863. se je dotaknila železnica po vrsti treh mest na pomolu, Ormoža, Brežic in Velikovca, 1870. je stekla gorenjska železnica mimo Loke, Kranja in Radovljice. Leti 1885. in 1890. pomenita v tem oziru podvig Radgone. Kočevje in Novo mesto sta bila navezana na železniški promet l. 1893., oziroma 1894., Črnomelj in Metlika pa šele 1914. Tako ždi izmed vseh mest na pomolu danes še edina Kostanjevica sredi bogate Krške doline in čaka svoje rešitve v obliki železnice Novo mesto—Brežice.

Kakor uživajo Koper, Ižola in Piran od svojih prvih početkov ugodnosti svetovno-prometne lege ob morju, slično so se torej zdaj odprla podeželskim mestom ugodnejša pota modernega prometno-gospodarskega napredka. Z železniško postajo se je pridružil k mestom, starim vozlom prometnega in gospodarskega življenja, docela nov pokrajinski element, ki mu je bilo treba pri vsakem mestu poiskati pripraven in priročen prostor.

V smeri proti postajam stremi danes vobče ves razvoj naših mest. Bolj ali manj ekscentrično ležeče železniške postaje so dale s svojo živahno prometnostjo celo povod, da so zrastle poleg mest predmestja posebnega obeležja: okolica vsake postaje je sedež

skoro vseh industrijskih podjetij večjega obsega. Seveda je obseg tega razvoja odvisen v veliki meri od topografskih razmer. Pri Radgoni, Kočevju, Črnomlju in Novem mestu ležijo postaje ob črtah starega cestnega prometa in na kopni strani njihovih pomolov. Vendar sta si pri Novem mestu postaja in mesto zaradi že omenjenih ovir Kapiteljskega hriba precej narazen. Lega postaje v Metliki je obrnila smer bodočega mestnega razvoja na ugodnejše zemljišče, mimo Kranja teče železnica po drugem bregu Save (predmestje Gorenja Sava).

Kjer je doba gradnje železnice našla majhne ljudi, tam vidimo, da je železniška proga brez drugega vzroka od mesta precej oddaljena. Takšna mesta so prisiljena, da vzdržujejo pri svojih oddaljenih postajah tako rekoč podružnice, ki so v stalnih prometnih stikih z mestom (Loka : Trata 2,5 km, Brežice : Brezina 2 km, Velikovec : Sinča ves 7,5 km).

G o s p o d a r s t v e n o - g e o g r a f s k i z a k l j u č e k. Srednji vek velikih mest v našem smislu ni poznal. Vsa mesta so si bila med seboj precej enaka, ker so bile vloge gospodarskega življenja še razdeljene enakomerno med vsa tedanja mesta. Šele proti koncu srednjega veka se dá opaziti, da začne človek mestna naselja izbirati in dajati enemu mestu prednost pred drugimi. Med mesti so se začele kazati čedalje večje razlike, višek tega razvoja pa je uvedel človek, ko je v preteklem stoletju v svojih že dotlej pospeševanih in izbranih mestih osredotočil tudi vozle železniških prog. Že od prirode oblagodarjene prometno-geografske lege so se dvignile do silne višine, zrastle so uvodoma našeta vodilna mesta.

Kakor so ena mesta rastle, tako so začela druga zaostajati. Že starina Valvasor je n. pr. opazil v Kamniku večino trgovskih hiš iz rezanega kamna opuščenih. Število prebivalstva se je sicer od tedaj neprimerno dvignilo, spremenila pa se je socialno-gospodarska struktura meščanstva. Ta preoblika je šla še dalje, ko je železnica skrajšala gospodarsvene razdalje do večjih mest. V tej geografski činjenici se prav jasno zrcalijo vsi veliki kulturno-gospodarski vplivi, ki jih vršijo danes iz svojih ugodnih geografskih položajev in železniških vozlov naša vodilna mesta tudi na mala mesta po deželi.

Sodobne razlike med večjim in malim mestom se nam kažejo najbolj očitno, ako si jih ogledamo v luči statistike prebivalstva. V spodnji tabeli dajemo številke za vseh 15 mest na pomolu, a zastran primere tudi za tri naša vodilna mesta, Trst, Ljubljano in Maribor. Dajemo jih po rezultatih ljudskih štetij iz l. 1869., oziroma 1910., torej za razdobje, ki pomeni približno ero železnice. Številke zadnjega štetja iz l. 1921. ni bilo mogoče porabiti. «Pret-

hodni rezultati popisa stanovništva u kraljevini SHS» (Sarajevo, 1924), do danes edina publikacija o tem štetju, nam namreč dajejo samo številke po občinah, ne pa tudi po njihovih delih, predmestjih in vaseh. Antropogeografski pojem mesta se pa z mejami mestne občine pri večini naših mest ne krije.

	Število hiš		Število prebivalstva				Pripombe
	1869	1910	1869	1910	+ — absol.	+ — v %	
	Trst	102.257		220.540			
Ljubljana	1.051	2.134	22.593	46.630	24.027		106 mestna občina
Maribor	661	1.269	12.828	27.994	15.166		118 mestna občina
1. Koper		1.238		8.993			
2. Piran		1.018		7.379			
3. Izola		851		6.101			
4. Novo mesto	280	377	2.404	3.199	795	33·0	s Kandijo
5. Kranj	311	319	2.537	2.839	302	11·9	z Gorenjo Savo
6. Radgona	254	270	2.055	2.759	684	33·4	z Gor.Grijesom
7. Kočevje	156	260	1.165	2.531	1.368	117·5	
8. Škofja Loka	271	252	2.298	2.211	— 87	— 3·8	
9. Velikovec		201		2.028			
10. Brežice	123	128	925	1.269	344	37·1	
11. Metlika	202	228	1.168	1.237	61	5·2	
12. Črnomelj	214	242	1.277	1.215	— 62	— 4·9	z Loko
13. Radovljica	141	183	1.272	1.190	— 82	— 6·5	s Predtrgom
14. Ormož	115	141	812	942	130	15·1	
15. Kostanjevica	79	80	382	484	102	26·4	

Kakor vidimo, naša mala mesta niso nikake točke, kamor bi se zgrinjale mase z dežele izseljenega ljudstva. Nasprotno, ona pošiljajo svoje viške na prebivalstvu v večja mesta in industrijske kraje prav tako, kakor vsaka povprečna slovenska vas. Silne razlike, ki se kažejo v porastu prebivalstva vodilnih mest na eni, a malih mest na drugi strani, so tem večje, če poudarimo, da so številke za Ljubljano in Maribor vzete samo v mejah njunih mestnih občin, da torej meščansko naseljeni predkraji vobče niso prišli v račun. Troje naših mestec je v tem razdobju celo nazadovalo. Radovljica je zaostala zaradi bližine napredujočih Lesc, Bleda in Jesenic, Škofja Loka je nazadovala v korist svoje železniške postaje na Trati, Črnomelj pa zopet napreduje, odkar je stekla mimo njega železnica.

Najbolj preprosto sredstvo, da dobimo sliko o meščanskih svojstvih naših mestec, so številke o povprečni naseljenosti hiš posameznih mest (Behausungsziffer). Dočim pride v Mariboru, Ljubljani in Trstu na vsako hišo po 21 do 22 prebivalcev, imata izmed naših mestec le Radgona in Velikovec po več ko deset prebivalcev v eni hiši, za njima se vrstijo ostala mesta s čedalje

manjšim številom takole: Brežice, Kočevje, Kranj, Loka, Novo mesto, Koper, Piran, Izola, Radovljica, Ormož, Kostanjevica, Metlika in končno Črnomelj, ki ima povprečno le po pet stanovalcev pod streho ene hiše. Te številke nam dajo vsaj približno mero, katera izmed naših mest bi si smela prisvajati več in katera manj mestnega značaja; pri nekaterih mestih je namreč to število dvignjeno le zato, ker imajo kak večji zavod, samostan, bolnico ali vojašnico.

V prejšnjih časih je bilo vsako podeželsko mesto središče lokalnega zamenjavanja deželnih pridelkov, novejši razvoj pa jim je del tega prometa odvzel in ga napotil naravnost v večja mesta. Glede obrtnosti se mala mesta od trgov in večjih vasi prav malo razlikujejo. Stare produktivne obrti, ki so bile pred sto leti glavni vir meščanskega pridobivanja, ker so bile zasidrane še v brezkonkurenčni avtarkiji dežele, je uničila konkurenca svetovnega gospodarstva; spomnimo samo usnjarstvo, krznarstvo, barvarstvo, klobučarstvo itd., ki so delali za medmestni, oziroma sejmski promet slovenskih dežel. Današnja obrtna delavnost je omejena le na majhne obrate, ki komaj zadoščajo najbližji potrebi, saj imajo produktivne obrti danes svoje zastopnike že v vsaki večji vasi. Slično je v pogledu neproduktivnih obrti in trgovine, vendar je treba reči, da so te stroke v mestih primeroma bolj osredotočene kakor drugje.

Danes so naša mesteca predvsem postaje železniškega prometa, sedeži lokalnih in okrajnih uradov in zavodov in le redko tudi kakega industrijskega podjetja v modernem smislu. Glavni vir njihovega manjšega ali večjega uspevanja je in ostane obseg in bogatost okolice, ki jo ovladujejo.

D V E N A R O D N I

DRAGUTIN M. DOMJANIČ

J E S E N

Letos su slabe gorice, Vse ti se menja na svetu:
 Sunce je nekam se skrilo, Cveti i ljudi i dani,
 Letos je grozdje tak blede, Niti mi ti nisi ista,
 Lani kak roža je bilo. — Još si mi lepša neg lani.

Briga me, da je vre jesen,
 Kada je v rožah ti lice,
 Vusta pak tvoja su meni
 Slajša, neg koje gorice.